

ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԵՎԵԼԱՎՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ԱՐԵՎՍՏԱՎՅԵՐԵՆԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արևմտահայերենը և արևելահայերենը մեկ ընդհանուր լեզվի դրսևորումներ են, գրական լեզվի երկու տարբերակներ. եվ իբրև այդպիսին դրանք առավելապես բնորոշվում են լեզվական ընդհանրություններով, որոնք ներառում են լեզվի բոլոր մակարդակները: Սակայն ձևավորված լինելով բարբառային տարբեր հիմքերի վրա և պատմական հենքով առավել կամ պակաս չափով կապված լինելով գրաբարին ու միջին հայերենին՝ դրանք երևան են հանում նաև որոշակի տարբերություններ: Դրանք հիմնականում առկա են հնչյունական համակարգում, բառային կազմում և ձևաբանության մեջ: Լեզվի շարահյուսական կառույցը շատ ավելի կայուն և ավանդապահ է, քան մյուսները: Հայերենի երկու ճյուղերն էլ այս ոլորտում հիմնականում պահպանում են գրաբարից փոխանցված ավանդույթը: Շարահյուսական կապակցության միջոցներն ու եղանակները արևելահայերենում և արևմտահայերենում սկզբունքորեն նույնն են: Եվ ընդհանրապես, շարահյուսական հարաբերությունների և արտահայտության, և մասնավոր թվանդակության պլանում լեզվան տարբերություններ չեն արձանագրվում. «Չկա շարահյուսական որևէ կարգ, որ առկա լինելով մեկում, բացակայի մյուսում, և հակառակը»¹: Սակայն կան առանձին տարբերություններ շարահյուսական միավորների կազմության և գործածության, շարահյուսական հարաբերությունների կոնկրետ դրսևորումների, բառերի դասավորության (շարադասության) մեջ և այլն: Դրանք արժանիք են զարգացման որոշակի օրինաչափությունների: Ուստի դրանք քննությունը կօգնի առավել ճշգրտությամբ բնորոշելու երկու ճյուղերի մշակման ու զարգացման յուրահատկությունները և առավել ամբողջական կդարձնի մեր գրական լեզվի ընդհանուր համադրական պատկերը:

Հարցն, անշուշտ, քննարկվել է արևելահայերեն—արևմտահայերեն առնչություններին նվիրված ուսումնասիրություններում²:

Սույն հոդվածը ևս զուգադրական—նկարագրական քննության մի փորձ է, որ խնդիր ունի մեր երկու գրականների շարահյուսական տարբերությունները ներկայացնելու պարզ և բարդ նախադասությունների կառույցում, ուշադրության առարկա է ոչ միայն հարցի համապարփակ նկարագրությունը, այլև առանձին զուգաբանություններ, որոնք, մեր տպավորությամբ, բավարար չափով չեն դիտարկվել հետազոտողների կողմից:

Պարզ նախադասություն. տեսակները

Հայոց լեզվի երկու ճյուղերի պարզ նախադասության կառուցվածքային տիպերը (միակազմ և երկկազմ, համառոտ և ընդարձակ, լրիվ և թերի և այլն) ամբողջությամբ համընկնում են: Դրանք լեզվան տարբերություններ չեն դրսևորում նաև գործածության հաճախականությամբ և խոսքի մեջ կատարած

ոճական—արտահայտչական դերով՝ Մասնակի տարբերություններից պետք է առանձնացնել հետևյալը:

Երկու գրականներում էլ նախադասություններն, ըստ հաղորդվող մտքի նկատմամբ խոսողի վերաբերմունքի բնույթի (կամ ուղղակի ըստ բնույթի), բաժանվում են չորս հիմնական խմբի՝ պատմողական, հարցական, բացականչական, հրամայական: Մասնակի տարբերություններ կան հարցական նախադասության հնչեղանքային կաղապարներում և հրամայական նախադասության կազմության մեջ: Հայերենի երկու ճյուղերում էլ «հարցական նախադասության ստորոգյալը առանձնակի դիրք ունի. նա համեմատաբար ավելի շատ է հանդես գալիս որպես հարցում կրող անդամ»³: Արևմտահայերենի և արևելահայերենի համադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ այս հատկանիշն ավելի քիչ է բնորոշ արևմտահայերենին. ստորոգյալն իր այդ դերով, այսինքն որպես հարցական նախադասության մեջ հարցում կրող հիմնական անդամ, արևմտահայերենում մասամբ զիջում է արևելահայերենին, որ միջին հայերենին խիստ բնորոշ երևույթ է. «XII–XVII դարերի մատենագրության մեջ շատ քիչ օրինակներ կարելի է գտնել, որտեղ հարցական նախադասության հարցումը արտահայտվի ստորոգյալով»⁴: Արևմտահայերեն—արևելահայերեն համադրության մեջ, սակայն, այդ յուրահատկությունն ունի խիստ մասնակի դրսևորումներ: Այսպես Համաստեղի «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը» և Վ. Պետրոսյանի «Վերջին ուսուցիչը» գործերից վերցված հավասար քանակությամբ (61–ական) հարցական նախադասությունների համեմատական դիտարկման արդյունքներով արևմտահայ հեղինակի նշված 61 նախադասություններից 18–ում հարցումը արտահայտված է ստորոգյալով, իսկ արևելահայ հեղինակի մոտ 24–ում:

Հրամայական նախադասության ստորոգյալը և արևմտահայերենում, և՛ արևելահայերենում առավելապես հրամայական եղանակի բայ է և հազվադեպ է արտահայտվում բայական այլ ձևերով, սակայն արևելահայերենում հրամայական նախադասության մեջ բայական մյուս ձևերը (ինչպես անորոշ դերբայ, անկատար ներկա, ըզձական ապառնի, հարկադրական ապառնի և այլն) փոքր–ինչ ավելի ակտիվ գործածություն ունեն, քան արևմտահայերենում:

Պարզ նախադասության կառուցվածքը: Ստորոգյալ

Երկու գրականներում էլ ստորոգյալն արտահայտվում է հիմնականում բայով: Ստորոգյալի կազմության և գործածության մեջ սկզբունքային տարբերություններ չկան: Կան մասնակի տարբերություններ, որոնք կապվում են ստորոգյալի բաղադրիչների շարադասության և նախադասության առանձին յուրահատուկ կառույցների հետ:

Բայական պարզ ստորոգյալի բաղադրիչների շարադասական փոփոխությունը երկու գրականներին էլ բնորոշ իրողություն է. «Թեև բայական ստորոգյալը շարահյուսական մեկ միավոր է նախադասության մեկ անդամ, բայց գլխավոր բաղադրյալ ժամանակներով կազմված ստորոգյալները հատուկ նպատակներով, նախադասության որևէ անդամը շեշտելու անհրաժեշտությամբ

հաճախ տրոհվում են. օժանդակ բայը կամ անցնում է դերբայից առաջ, կամ հեռանալով նրանից դրվում է այն անդամից հետո, որը շեշտվում է, որն իր վրա է կրում տրամաբանական շեշտը»²: Օրինակ արևել **«Նա գնում է տուն»** / **«Նա տուն է գնում»**, **«Մայրդ շատ համով կերակուր է պատրաստել»** / **«Մայրդ պատրաստել է շատ համով կերակուր»**, **«Նստած էր աթոռին»** / **«Աթոռին էր նստած»**, արևմտ. **«Մայրդ շատ համով կերակուր է պատրաստել»** / **«Մայրդ շատ համով կերակուր պատրաստել է (>պատրաստած է)»**, **«Աթոռին էր նստած»** / **«Աթոռին նստած էր»**:

Բայական պարզ ստորոգյալի բաղադրիչները, սակայն, արևմտահայ-արևելահայ զուգադրության մեջ առանձին կազմություններում երևան են հանում շարադասական որոշ յուրահատկություններ: Այսպես արևելահայերենում երբ ստորոգյալն արտահայտված է վաղակատար դերբայով, իսկ նախադասությունը հարցական բնույթի է հարցական դերանվամբ, օժանդակ բայը դերբայական մասի նկատմամբ չի կարող գործածվել հետադաս դիրքով: Օրինակ չենք կարող ասել **«Ինչո՞ւ նստել ես»**: Մինչդեռ արևմտահայերենում ստորոգյալի բաղադրիչների այդպիսի շարադասությամբ գործածությունը միանգամայն կանոնական է, այսինքն նույն կառուցվածքում օժանդակ բայն ունի կայուն հետադաս դիրք, ինչպես **«Ինչո՞ւ անշարժ նստել եք»** (Սիմանթո), **«Այնպես խոր գծեր էր դեմքին ծամբան»** (Ռ. Սևակ), **«Եւ երբ իրեն հարցուցի ինչո՞ւ խորհեր է, թէ կրնայինք իրենց երթալ...»** (Զ. Մելքոնյան) և այլն: Այս յուրահատկությունը բնորոշ է նաև բաղադրյալ ստորոգյալի բաղադրիչների դասավորությանը, ինչպես **«Ինչո՞ւ այսքան տխուր ես»**:

Պարզ ստորոգյալի բաղադրիչների շարադասական յուրահատկություն պետք է համարել նաև հետևյալը. արևելահայերենում վաղակատարով և առանց հարցական հնչեքանգի նախադասություններն ունենում են զուգահեռ տարբերակներ. օժանդակ բայը գործածվում է և նախադաս, և հետադաս դիրքով **«Եղբայրս եղել է քիմիկոս»** / **«Եղբայրս քիմիկոս է եղել»**: Դրանք ունեն իմաստային որոշակի տարբերություն. օժանդակ բայի նախադաս դիրքով կառույցը **«Եղբայրս քիմիկոս է եղել»** իր բովանդակային առումով **«չեզոք»** է և ընդգծում է ենթակայի առհասարակ այսինչ կամ այնինչ լինելու գաղափարը, երկրորդում **«Եղբայրս քիմիկոս եղել է»** ընդգծվում է ենթակայի ինչ-որ մի ժամանակ հենց այդ հատկանիշը (քիմիկոս լինելը) կրելու գաղափարը: Մինչդեռ արևմտահայերենում սովորական է օժանդակ բայի հետադաս դիրքով գործածությունը **«Եղբայրս քիմիագետ եղեր է»**: Սա իմաստով համընկնում է արևելահայերենի օժանդակ բայի նախադաս դիրքով կազմությանը **«Եղբայրս քիմիկոս է եղել»**, այսինքն ունի, այսպես կոչված, չեզոք բովանդակություն:

Ստորոգյալի բաղադրիչների շարադասական յուրահատկություն է նաև այն, որ արևմտահայերենում հարակատար դերբայ-ստորոգյալով ժխտական կառույցների օժանդակ բայը կարող է և հետադաս դիրքում լինել, և տեղափոխվել դերբայից առաջ, ինչպես **«Անիկա նստած չէ ծաղին տակ»** // **«Անիկա չէ նստած ծաղին տակ»**, կամ **«Ո՞րն է այս երկիրը: Երբեք եղած չեմ հոս, բայց անծանօթ չեմ ան ինձի: ...Ես հոս մազլցած չեմ այդ լեռներն ի վեր, աղբիւրին մէջ չեմ լողցած, եկեղեցիին բակը իմ խաղերս չէ տեսած, դաշտերուն մէջ ծաղիկ չեմ քաղած, ու այդ տանիքները իմ խոնջ մարմինը չեն պատսպարած»**:

(Լ. Քաշալյան), ««Կարաւաններով» Դուք գրած էք մեծապէս թանկահին գիրք մը... Ընթերցողը որ եմ, և որ դժուարայաճի իր համբաւը ուրիշէն չէ շորթած, պիտի ուզէր չափազանցել իր ներքողները, զանոնք լաւագոյնս լսելի ընելու համար» (Շ. Շահնուր), «Կեանքի թէ գրականութեան մէջ թէքէեան հեռու եղած է ցուցական փորձութիւններէ, չէ ջանացած ան հրավառութիւններով հրապուրել իր ընթերցողը» (Թ. Ազատյան), «Գասպար Էմիննց այցելած չէր» (Դամաստեղ):

Ստորոգյալի հետ կապված յուրահատկություն է նաև այն, որ արևմտահայերենում ապամոնի դերբայով կազմված ժխտական կառույցներում օժանդակ բայը չի ունենում է՝ ի հնչյունափոխություն և չի տեղափոխվում դերբայից առաջ, ինչը բնորոշ է արևելահայերենին, օրինակ «Ատանկ խօսքեր ըսելու է» = «Անանկ խօսքեր ըսելու չէ», արևել. «Այդպիսի խոսքեր է ասելու» = «Այդպիսի խոսքեր չի ասելու»:

Արևմտահայ գրական լեզվում օրինաչափ է ժխտական դերանուն + դրական բայ կաղապարը, ինչպես «Չրաքեանի բառերը կը մնան իր գիրքին մէջ, ոչ ոք պիտի մոտենար անոնց» (Դ. Օշական), «Ճշմարտութիւնը կը յաղթանակէ. ոչինչ կրնայ զայն ընկճել», կամ «Վերադառնալով մեզի, մեր ազգային թոյնին, պէտք է գիտնալ, որ ոչ մէկ գաղթականական զանգուած կրնայ ապրիլ երկար ժամանակ զայրագնաց վիճակի մէջ» (Շ. Շահնուր): Նմանապէս

ոչ ոք
 ոչ մէկ բան
 ոչ մէկ պարագայի
 ոչ մէկ անգամ
 ոչ մէկ կերպով
 ո՛չ ես ըսած եմ, ո՛չ ալ ինք

Ի դեպ, դիտարկումները ցույց են տալիս, որ վերը նշված սկզբունքը գործում է գերազանցապէս առաջին բաղադրիչի, այսինքն՝ ժխտական դերանվան նախադաս կիրառության դեպքում, ինչպէս վերը նշված օրինակներում է, հակառակ դեպքում, այսինքն՝ երբ կառուցում ստորոգյալը հանդես է գալիս նախադաս դիրքով (որ հազվադեպ գործածություն է), կանոնը չի գործում, ինչպէս հետևյալ օրինակներում «...Որ չի կրցաւ զայն սրբել ո՛չ մի բան» (Ռ. Սևակ), «Կամ չուզեց Ոչինչ լսել», «Զինք չի լար ոչ ոք» (Վարուժան), «Ես չի հաճեցայ հիւսել խարտեաշ եղեգներէն ո՛չ դափնի և ո՛չ պսակ» (Սիամանթո), «...և որմէ զերծ չէ ոչ մէկ ազգ» (Շ. Շահնուր):

Արևմտահայ բնագրերում հազվադեպ հանդիպում են նաև արևելահայերենին հատուկ կառույցներ «Ահաւասիկ... ալ չեմ լար եւ ալ ոչինչ չեմ խնդրեր» (Վ. Թեքեյան), «Ոչ ոք դուրս չի գար» (Շ. Շահնուր):

Նախադասության երկրորդական անդամներ: Որոշիչ և հատկացուցիչ

Որոշիչի պաշտոնով հանդես եկող բառախմբերում երկու գրականներում էլ առանձնանում են ածականաճիշ կամ առարկայի հատկանիշ մատնանշող դերանունները ցուցական դերանունների մեծ մասը, որոշյալ, անորոշ, հարցա-

կան—հարաբերական, ժխտական դերանունների մի որոշ մասը և այլն: Նկատվող տարբերությունը երկու գրականներում այն է, որ առանձին դերանուններ իրենց շարահյուսական դերով երևան են հանում յուրահատկություններ: Այսպես արևմտահայերենում, ի քիվս այլ ցուցական դերանունների այս, այդ, այն, աս, այսպիսի, ասանկ, նոյն, այսքան և այլն, որոշչային կիրառություն ունի նաև սա դերանունը, օրինակ «Դարձիդ քիչ մըն ալ ժպտե սա՛ լուսաբաղձ հիվանդին», «Սա իրիկունն ըլլայի ես, եւ հըպէի ճակտին ամեն անցորդի. Զըք-նաղագեղ ու նըւաղուն, յամուրդի Սա իրիկունն ըլլայի ես» (Մ. Մեծարենց), «Ու կը ծայնէ մատուռն յստակ. —Սա ծերունի ծառերուն տակ» (Ռ. Սևակ):

Կամ *Ընկեր, խորտակէ խաչդ սա՛ քու յոգնած եւ ապաժամ քնարիդ հետ,*

Եւ գլուխդ հողաթմբիս մըտիկ ըրէ շիրիմներէն հասնող աղաղակին ..(Սիամանթո):

Դա, նա դերանունների որոշչային կիրառությունը («նա մարդը», «դա գիրքը») արդի գրական արևմտահայերենում հնացած երևույթ է, ինչպես «Կարելի՞ է, որ մարդ սա կամ նա ասպարեզին մէջ իրմէ աւելի յաջող, իրմէ աւելի կարող մէկը գտնէ» (Ռ. Զատտեճյան):

Խոսելով պոլսահայ բարբառում **աս, սա, ան, նա** և **ադ, դա** դերանունների գուգահեռ գործածության մասին Զր. Աճառյանն անում է հետաքրքիր մի դիտարկում. «Պոլսի բարբառը,— գրում է նա,— յուրաքանչյուր երկուսի մեջ դրել է նուրբ զանազանություն: Աս ցույց է տալիս իրոք առաջին դեմքի մոտիկ առարկան, բայց այնպես որ առաջին դեմքի ուղղակի ձեռքի տակն է, ու ձեռքով էլ շոշափում է այն. մինչդեռ սա, թես ցույց է տալիս դարձյալ առաջին դեմքի մոտիկ առարկան, բայց մի քիչ հեռու, այնպես որ ձեռքով կարելի չէ շոշափել և միայն մատով է ցույց տրվում. ուրիշ խոսքով առաջին դեմքի և երկրորդ դեմքի միջև է գտնվում, մի քիչ ավելի մոտ առաջինին քան երկրորդին: Օր. ասում ենք **աս ծառքս, աս աշկս, աս օտկս, բայց սա դիմացի դուրը, սա դուռը բաց** և այլն»: Գրական լեզվում **աս** տարբերակը գործածության հաճախականությամբ զիջում է իր գուգահեռին. **սա**—ն անհամեմատ գործուն է: Որոշչային կիրառությամբ գործածական չեն **նա, ադ, դա** ձևերը: Դրան հակառակ կենսունակ են **նա**և գրաբարից ավանդված **այս, այդ, այն** հոծանշչային տարբերակները: Այս հարաբերության մեջ դժվար է պնդել, որ պոլսահայ բարբառին հատուկ նշված գիծը փոխանցվել է գրականին, թես չի բացառվում, որ չափածոյի լեզվում **սա** դերանվան որոշչային խիստ հաճախակի գործածությունը պայմանավորված էր նաև բարբառում օրինաչափ դարձած հենց այդ յուրահատկությամբ: Ինչևէ, գրական և խոսակցական լեզուների այսօրինակ փոխհարաբերությունը վկայում է աստիճանաբար և օրինաչափ կերպով զարգացող գործընթացի մասին, մի բան, որ այնքան էլ բնորոշ չէ գրական արևելահայերենի զարգացման միտումներին:

Մասնակի տարբերություն է նկատվում նաև գոյական որոշչի հոլովական ձևերի կազմության մեջ: Արևմտահայերենում գործածվում են տրական հոլովով ձևավորվող որոշիչներ, որոնք համապատասխանում են արևելահայերենի ներգոյականով կամ տրականով որոշիչներին, ինչպես «**Ֆրանսիայում** մեր ներկայացուցիչը» (արևել.) // «**Ֆրանսայի** մեր ներկայացուցիչը» (արևմտ.): Ըստ որում, արևմտահայերենում այդպիսի որոշիչն ունի կայուն շարադասություն նախադաս դիրքով:

Հատկացուցիչը արևելահայերենում, ինչպես հայտնի է, որոշիչ հոդ չի ստանում, մինչդեռ արևմտահայերենում պատկերը փոքր-ինչ այլ է. այստեղ հատկացուցիչը որոշիչ հոդով գործածվում է որոշյալ առման դեպքում կամ կապ գերադաս անդամով կապակցություններում, ինչպես «**ուռենիին տակ**», «**Թաղականին կնիկը**», «**լոյսին համար**», «**քաղաքներում բոլոր մահազանգերը**»:

կամ	<i>Ու բոժոժին ծայնեղ զանգիւնն արծաթե. Ու սայլորդին ըստուերն որ զո՞րշ կ'երկարի՝ Ու սիկառին ծուխն որ քիւ քիւ կ'անպանայ Ու լազուարթէ գիծը ծամբունէ հեռացող... (Ս. Մեծարենց)</i>
եվ կամ	<i>Երթա՛լ, երթա՛լ, երթա՛լ անծայն, անհանդէս. Երթա՛լ առուի՞ն պէս՝ մարգերու տակ անտես. Կապոյտին մէջ՝ հե՛զ, հողմավար ամպին պէս... Սննիւթանա՛լ, անրջանա՛լ, վըսե՛մ, վե՛ս. Երթալ անցա՛յգ, անա՛յգ, երթալ վերջապէս Այքերը զոց ցայգաշրջիկ խեղճին պէս... (Ռ. Սևակ)</i>

Կրկնակի հատկացուցչի առկայության դեպքում արևմտահայերենում սովորական է նախորդի անհոդ գործածությունը. ն-երի կուտակումը ստեղծում է անբարեհնչություն (հոդով ձևը չի բացառվում) «**ջութակի սարսուռին գիծը**», «**ցորենի ցանքին զոգն ինկած**», կամ «**Վարուժանի պաշտամունքին խունկը քնքշօրէն պարուրեց Անահիտին արծանին մարմարեայ իրանը...**» (Թ. Ազատյան):

Բայական անդամի լրացումներ: խնդիրներ

Արևմտահայերենում ուղիղ խնդիր-հայցականը ձևով միշտ նման է ուղղականին. եթե արևելահայերենում ուղղական հոլովով արտահայտվում է միայն իրերի կամ իրի առում ունեցող բառերի ուղիղ խնդիրը, ապա արևմտահայերենում ուղղականով է արտահայտվում և անձի, և իրի առում ունեցող բառերի ուղիղ խնդիրը, քանի որ արևմտահայերենում բացակայում է անձի և իրի առման քերականական կարգը: Սսել է թե արևմտահայ ուղղականը ամբողջությամբ ներառում է ավանդական քերականության հայցականը իր ձևային և իմաստային միասնությամբ, ինչպես «Այն երիտասարդ տեսաւ ֆրանսացի աղջիկը, գերմանացին, իտալացին, հոյնը, ռուսը...» (Շ. Շահինյո), կամ «Յակոբ իր ծնողները շատ կը սիրէ»:

Արևմտահայերենում ենթական և ուղիղ խնդիրը ձևաբանորեն տարբերակվում են երկու դեպքում. առաջին երբ ուղիղ խնդիրն արտահայտված է լինում հայցական հոլով ունեցող դերանուններով «Անահիտը կը հաւնէ **զանոնք**», երկրորդ երբ ենթական և ուղիղ խնդիրը արտահայտված են անձնանուններով, քանի որ այս դեպքում ենթական սովորաբար դրվում է առանց հոդի «Վահան աշակերտները հանդիմանեց», «Աստուած **մարդը** ստեղծեց»: Եթե այդ տարբերակվածությունը բացակայում է, ենթական և ուղիղ խնդիրը տարբերակվում են շարադասությամբ: Այսինքն այս դեպքում շարադասությունը դառնում է շա-

րահյուսական իմաստի դրսևորման միջոց, ենթական միշտ նախադաս է, ինչպես «Քոյրը ճանչցաւ իր եղբայրը» / «Եղբայրը ճանչցաւ իր քոյրը»:

Հանգման անուղղակի խնդրի իմաստային տարբերույթ առումները երկու գրականներում էլ ձևավորվում են բուն տրական հոլովով կամ սեռական–տրականով և կապային կապակցություններով: Գրաբարյան և արևելահայերեն առանձին կապային կազմություններ արևմտահայերենում ձևավորվում են միայն հոլովական ձևերով՝ բարբառային–խոսակցական լեզվին բնորոշ առանց կապի կազմություններով ինչպես «որո՞ւ կը խօսիմ», «եկայ քեզի», «Մեզի եկէք» (Դ. Վարուժան), «ես քեզի վաղը պիտ գամ», «խորհեցայ նաև սեզ սատանային» (Ռ. Սևակ), «Սիրահար մը, մանաւանդ դժբախտ եւ զգայնոտ սիրահար մը, զոնէ մէկ անգամ մահուան պիտի խօրհի անխուսափելիօրէն» (Շ. Շահնուր)⁵, «Վազգէն խոստացած էր իր դասերուն աշխատիլ», «Պրն. Սւետիսը հօրեղբայրդ, մեզի եկած էր» (ԶՄ), «Յաւեցայ շատ անգամ վատնած ժամանակիդ» (Ս. Սարաֆյան), «Դուն ալ քու բոլոր հաճոյքներուդ և տենդերուդ մէջ մտածեցիր իմ հոգիիս» (Վ. Շուշանյան), «Բայց ժողովուրդը ամենն ուշ կը մտածէ բառերուն: Անոր համար մշտապէս կարելորը զգացունն է» (Հ. Օշական), «Չեմ աշխատիր դասերուս» (Հ. Բյուրքեյան), «Յաջողելուդ տարակոյսը չունիմ» (Է. Տասնապետյան):

Կամ *Այս իրիկուն ձեզի կու գանք, ե՛րգ երգելով,
Լուսնակ ճամբով...*
*Այս իրիկուն ձեզի կու գանք, սէ՛ր երգելով,
Սարի ճամբով... (Մ. Մեծարեւնց)*

Պետք է ավելացնել նաև, որ արևմտահայերենում սեռական–տրականը դրսևորում է խնդրառական ավելի մեծ հնարավորություններ, քան արևելահայերենում. այդ հոլովը շարահյուսական առանձին կառույցներում (ժամանակի, տեղի կամ ձևի պարագա, միջոցի կամ վերաբերության խնդրի և այլն) ազատ փոխարինում է նաև գործիական հոլովին, ինչպես «Նոյնքան անիրական է իմ գնացքս Ոսկեղջիւրի երկայնքին, ուր օրինաւոր կաշառակերութիւնը դիզած է ժանգոտ մարտանաւեր» (Շ. Շահնուր), «Կիմս եւ ես կուրախանանք տղոց նախաձեռնութեան», «Թիավարեցիմք դէպի նաւը, որ խարխիս նետած էր դէմի նաւամատոյցի երկայնքին», «Մենք հիացանք քու արագութեանդ եւ ուժիդ», «Հանգիստ քուն մըն ալ քաշել անկարելի է ցերեկին» (Հ. Բյուրքեյան), «Ցերեկին հանդիպած էիմք «Մարմարա» օրաթերթի խմբագրատունը եւ Ռոպէր Հատտէճեանին հետ խօսած մարդոց այլազան բնաւորութիւններուն մասին, մեր մտաւորականութեան համակեցութեան եւ ուժերու համախմբման մասին» (Թ. Թորանյան):

Խնդրառական տարբերություններ ունեն նաև առանձին բայեր: Դա առավելապես պայմանավորված է այդ բայերի գրաբարից ավանդված իմաստային յուրահատկությամբ, ինչպես

հաւանիլ (=համաձայնել, հավանություն տալ) *բանի մը* (գործունեութեան, գաղափարին, մէկու մը առաջարկութեան),

համոզուիլ *բանի մը* (ըսածին ճշդութեան, սխալ ըլլալուն),

գիտակցիլ *բանի մը* (պարտականութիւններուն=պարտականութեանց, իր սխալին, իրենց ըրածներուն),

սկսիլ բանի մը (աշխատելու, սորվելու, գործեր ընելու),

հանդուրժել բանի մը կամ մէկու մը (ըսածներուն, անոր ըրածին, բարեկամներուն) և այլն՝

Հայ քերականագիտության մեջ նկատված իրողություն է, որ բայի խնդրառությունը արևմտահայերենում կայուն կամ հետևողական չէ։ Սի շարք բայեր, օրինակ, պահանջում են մերթ տրականով, մերթ ուղղական—հայցականով խնդրառություն։ Վ. Քոսյանը այդ բայերի շարքում առանձնացնում է հետևյալները երազել, զարնել, խնայել, ցանկալ, թափանցել, տիրապետել, նայիլ, սկսիլ, նմանիլ, փափաքիլ, կարենալ, աշխատիլ, մտածել, կարօտնալ, մեղքնալ, ունկնդրել, սպասել և այլն։ Բերվում են համապատասխան բնագրային օրինակներ.

• տրականով խնդիր «Ես ատանկ բաներու չեմ նայիր», «Մարդիկ, սկսեցեք ապաշխարելու», «Համբերելու ստիպուած է», «Կը փափաքին գերապատիւ թարգմանչին հայերէն ու ֆրանսերէն գործը քննադատելու» (Հ. Պարոնյան), «Սենք ձեր ազատութեան, ձեր կենաց խնայեցինք» (Օերենց), «Հիմա ալ կը մտածէր երկարաշունչ վէպի մը» (Օ. Չիֆթե—Սարաֆ),

• ուղղական—հայցականով խնդիր «Սկսաւ սնտուկները կապել», «Երկինք նայեցէ՛ք», «Անասուն կը նմանի», «Անոնց վերանալը կը փափաքին աշխարհիս վրայ» (Հ. Պարոնյան), «Կը խրատէր, որ կերակուր ու հագուստ չմտածեն» (Ե. Օտյան), «Ան իր գաւակը ոչնչացուց այդ Աննայի սիրուն, իշխանուհի՜ն պիտի խնայէ, թէ ինծի ու քեզի» (Լ. Շանթ), «Կարօտցած եմ Արեւելքը, Արեւելքին կոիւր նոյնիսկ» (Վ. Սալյան) և այլն։ «Խոսքը չի վերաբերում այն դեպքերին, երբ նույն բայը տրականով և հայցականով տարիմաստ լրացումներ է ունենում։ Օրինակներ Ձիս Հայաստան պիտի զրկես, Պրկէ ինծի... Ինչ բանի կը սպասեն, ուրկէ ինչ կը սպասեն» և այլն¹⁰։

Արևմտահայերենում ընդլայնված է վրայ կապի իմաստային—չարահյուսական գործառույթը. վրայ կապի բառակապակցությունների մեջ արտահայտված առանձին իմաստներ (հանգում, վերաբերություն և այլն) արևելահայերենում կամ գործածական չեն, կամ ընկալվում են որպես խոսակցական կառույցներ, մինչդեռ արևմտահայերենում դրանք ընդհանուր գործածական ձևեր են, ինչպես «Դուք յանցանք չունիք եւ թերեւս իրաւունք ունիք... ոտանաւորներ ունիմ գրած հայրենիքի վրայ, սքանչելի կտորներ, պատուական տողեր, որոնց մէջ երեւակայութիւնը, աւիւնը, խանդն, հուրն ու բոցը սաւառնաթեւ կը սլանան» (Հ. Պարոնյան), «Ամէն անգամ, որ այդպէս հաւաքուին Յրաշին սենեակը, նախ կը խօսէին «տունէ» եկած նամակներու և գործի վրայ» (Շ. Շահնուր), «Ես կը հիւանամ վրադ.. Կուզեմ քեզի չափ ու քեզի պէս ըլլալ» (Լ. Սյուրմեւյան), «Այդ օրը նախանձեցայ իր վրան» (Գ. Ջոհրապ) և այլն։

Պարագաներ

Հայտնի է, որ ժամանակակից հայերենի երկու ճյուղերում առանձին խումբ են կազմում այն պարագաները, որոնք հանդես են գալիս գոյականի հոլովական ձևերով կամ հոլովակապային կառույցներով (պարագայական խնդիրներ)։ Եվ քանի որ արևմտահայերենը և արևելահայերենը հոլովական համակարգում ունեն նկատելի տարբերություններ, ուստի որոշակի տարբերու-

թյուններ են ենթադրվում նաև գոյականի հոլովածներով արտահայտված պարագաների արտահայտության և կիրառության մեջ:

Երկու գրականների համար համակարգային տարբերություն պետք է համարել այն, որ արևելահայերենում գոյականն ունի հինգ հոլով (եթե առաջնորդվում ենք հինգ հոլովի համակարգով), իսկ արևմտահայերենում չորս: Արևմտահայերենում **բացակայում է ներգոյական հոլովը**: Սա բացատրվում է երկու գրականների բարբառային հիմքերով: Ներգոյականը որպես առանձին հոլովածն, առաջացավ լեզվի զարգացման հետզորաբարյան փուլում արևելահայ բարբառներում, և արևմտահայերենում առանձին ձևավորում չունի: Այդ հոլովի իմաստը արևմտահայերենում արտահայտվում է հիմնականում սեռական–տրականով և մեջ կապով, ինչպես «Պարտեզին մեջ աղուոր վարդեր տեսած էի», «**Գիրքին մեջը** գրառումներ ըրած էր», կամ «Մենք Արծաթի-նի Պուլենոս Այրես **քաղաքին մեջ** երկխոսութեան անցած ենք Ապատեան Արբազանին հետ» (Թ. Թորանյան), «**Իրականին մեջ** վանք գոյութիւն չուներ բառին ընթացիկ առումով» (Շ. Շահնուր):

Ուշագրավ տարբերություն է արևմտահայերենում գործողության տեղի նշանակությամբ **ուղղական–հայցականի** գործածությունը, որի դեպքում բայը ոչ թե ուղևորություն է ցույց տալիս, այլ մի տեղում կենտրոնացող, ամփոփվող եղելություն (արևելահայերենում այն արտահայտվում է ներգոյական հոլովով), ինչպես «Պոլիս զինքը ծանչնալ է ետքը հետգհետ զինք պատահեր էի Աթենք, Եգիպտոս, Բարիզ, Լոնտոն, վերջապես քիչ մը ամեն կողմ, որ բխտը քաուչուքէ զնդակի մը պէս նետեր էր զիս» (Ե. Օտյան), «Ձաւակիս հետ, այդ **գիւղերը**, կարծեմ այսօր դեռ կապրին...» (Սիամանթո), «Գիշեր մը այս **պանդոկը** մնաց», «Ան կը բնակեր բարձր սարահարթի մը վրայ կառուցուած մեծ **պալատը**» (Շ. Շահնուր): Ըստ որում, երբ դրանք հասարակ գոյականով են արտահայտվում, պահանջում են որոշիչ հոդ, ինչպես բերված երկրորդ օրինակում: Հատուկ անունների դեպքում սովորաբար հոդ չեն առնում «Անիկա **Մուշ** ծնած է»:

Սեռական–տրականը արևմտահայերենում երբեմն գործածվում է նաև արևելահայերենի ներգոյականով ժամանակի պարագայի շարահյուսական պաշտոնով «Անցեալին սառնարան չկար», «Այս **պարագային** չեն կրնար քեզի հետ խօսիլ», կամ «Սեր անլուծելի կարծած խնդիրները յաճախ ժամանակի **ընթացքին** կը գտնեն իրենց լուծումը» (Հ. Քյուրեճյան), «Հայր Դեռնդ Ալիշան... ծնած է 1820ին Պոլիս: Բուն անունով Քերովքէ զաւակն էր հնահաւաք դրամագետի մը՝ ...Տասներկու տարեկանին կ'երթայ Վենետիկ, Ա. Ղազար կղզին եւ վանքին դասընթացքը աւարտելէ ետք, 1840ին կը ձեռնադրուի վարդապետ, դառնալով միաբան Սիիթաբեան ուխտին», «Պետրոս Դուրեան 13 տարեկանին կը գրէ իր առաջին բանաստեղծութիւնը, ...15 տարեկանին կը գրէ «Վարդ եւ Շուշան» թատերախաղը» (Մուշեղ Իշխան): Նմանապես **յետագային, յառաջիկային, անցեալին, գրոյցի վերջաւորութեան (=գրոյցի վերջում)** ևն:

Բարդ նախադասություն

Արևելահայերենում և արևմտահայերենում տարբերություններ չեն արձանագրվում բարդ նախադասության բաղադրիչների շարահյուսական հարաբե-

րությունների դրսևորման եղանակների ու միջոցների, կառուցվածքային ընդհանուր հատկանիշների, նախադասությունների կապակցության և բարդ նախադասության կազմության ու կիրառության հետ կապված շարահյուսական այլ իրողություններում: Ինչ վերաբերում է այդ ոլորտում նշարկող երկու գրականների առանձին յուրահատկություններին, դրանցից պետք է նշել հետևյալը:

Արևմտահայերենի սահմանական եղանակի ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերով արտահայտված ստորոգյալները գրական արևմտահայերենում, նաև միջին հայերենում և արևմտահայ բարբառներում, իմաստով համապատասխանում են ոչ միայն արևելահայերենի սահմանական եղանակի անկատար ներկա և անցյալ ժամանակաձևերին **կ'երթամ—գնում եմ, կը խօսիմ—խոսում եմ**, այլ և ենթադրական եղանակի բայաձևերով արտահայտված ստորոգյալներին, բայց սա այն դեպքում, երբ գործածվում են այնպիսի գլխավոր նախադասության ստորոգյալի պաշտոնում, որին ստորադաս է պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություն, ինչպես «Եթե զաս մեզի, միասին **կ'երթանք**»: Ինչպես նկատվել է հայ քերականագիտության մեջ, այս երևույթը խորթ չէր նաև գրաբարի սահմանական ներկային. «Մատենագրութեան սկիզբները բուն ընտիր գրող մէջ.— գրում է Ա. Այտընյանը,— բաւական յաճախեալ ոճ է եկ առաքեմ զքեզ. զնա մջ աստի. զնա մջ, եկ երթա՛մք շրջիմք. թող անիծանէ. Ասե՛մք զի իջցէ («ըսե՛նք որ իջնայ»)»¹¹: Իսկ Զր. Աճառյանը խնդիրը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Գրաբարը թեև ստորադասականի ներկա ժամանակը ուներ, բայց ստորադասականի անց. անկատարի համար առանձին ձև չուներ, և այդ պակասը լրացնում էր նրա փոխարեն գործածելով սահմանականի անկատարը: Սահմանականի անկատարը իբրև ստորադասական գործածելու այս ձևը ազդեց նաև ներկայի վրա և չուտով սկսեցին սահմանական ներկան էլ գործածել իբրև ստորադասական ներկա, և սրա հետ նաև իբրև ապառնի, որ հաճախ նույնանում էր ստորադասականի ներկայի հետ... Սյսպիսով գրաբարի սահմանական ներկան դարձավ միժամանակ թե սահմանական ներկա, թե ապառնի և թե՛ ստորադասական: Երեք տարբեր պաշտոններով գործածությունը բնականաբար տեղիք պիտի տար շփոթության և իմաստի երկդիմության: Այս խառնակության առաջն առնելու և լեզվի գոնե երկու հիմնական եղանակները իրարից զանազանելու համար հնարվեց **կու** մասնիկը...»¹²: Նշված ժամանակաձևերի գործածության այս յուրահատկությունը գրաբարից, միջին հայերենից և արևմտահայ բարբառներից փոխանցվեց գրական արևմտահայերենին. **կու**—ով կազմությունները նշված շարահյուսական կառույցներում պահպանում են գրաբարի ներկային բնորոշ քերականական յուրահատկությունը:

Այսպիսով արևելահայերենի և արևմտահայերենի շարահյուսական համակարգերի գուգադրական ջննդությունը ցույց է տալիս, որ ունենալով համակարգային ընդհանրություններ մեր լեզվի երկու ճյուղերը պարզ և բարդ նախադասության առանձին դրսևորումներում հանդես են բերում որոշակի յուրահատկություններ: Դրանք արդյունք են առավելապես բարբառային տարբեր հիմքերի կամ էլ արգասիք են գրաբարի ու միջին հայերենի տարաբնույթ ազդեցության:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ¹ Ա. Սարգսյան, Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ, Երևան, 1985, էջ 244
- ² Տես Ա. Սարգսյան, նշվ. աշխ., Ա. Սարգսյան, Գրական արևելահայերենի և արևմտահայերենի շարահյուսական համակարգերի զուգադրական քննություն (սեղմագիր), Երևան, 1998, Ռ. Սաքապետոյան, Արևմտահայերենի դասագիրք, Երևան, 2006:
- ³ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Բ, Երևան, 1975, էջ 151:
- ⁴ Տես նույն տեղը:
- ⁵ Ա. Պապոյան, Խ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Երևան, 2003, էջ 113–114:
- ⁶ Վաղակատարով ստորոգյալների համեմատությամբ արևմտահայերենում առավել գործածական են հարակատարով կազմությունները՝ զրել է>գրած է, նստել է>նստած է, կարդացել է>կարդացած է:
- ⁷ Գր. Աճառյան, Զննություն պոլսահայ բարբառի, Երևան, 1941, էջ 112:
- ⁸ Վարժիք կա, որ սխալ կազմություններ են «բանի մը կամ մէկու մը մտածել, ես բեզի կը մտածեմ կամ ես ատոր կը խորհիմ» (տես Պ. Պետիրեան, Եկեք ճիշդ խօսինք ու գրենք, Պոստոն, 1993, էջ 87): Սակայն դրանք, ինչպես վերը բերված օրինակներից տեսանք, արևմտահայ գրավոր խոսքում շատ տարածված կառույցներ են:
- ⁹ Տես Պ. Պետիրեան, Եկեք ճիշդ խօսինք ու գրենք, Պոստոն, 1993, էջ 86–87:
- ¹⁰ Տես Վ. Զոպան, Արևմտահայերենի բառակապակցությունները, Երևան, 1986, էջ 96–97:
- ¹¹ Ա. Սյուրենյան, Զննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի Վիեննա, 1886, էջ 74:
- ¹² Գր. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, Ա մաս, Երևան, 1959, էջեր 385–389:

Ю. Аветисян

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СИНТАКСИСА ВОСТОЧНОАРМЯНСКОГО И ЗАПАДНОАРМЯНСКОГО ЯЗЫКОВ

Сравнительный анализ синтаксиса восточноармянского и западноармянского языков дает основание считать, что две эти ветви армянского языка, будучи двумя вариантами одного национального языка и имея системную общность всех языковых уровней, в то же время на всех уровнях (в данном случае имеются в виду отдельные реализации простого и сложного предложений), выявляют определенные особенности, которые, в свою очередь, являются результатом влияния восточноармянских диалектов или же грабара и среднеармянского. Анализ этих особенностей дает возможность более точной характеристики развития данных особенностей и помогает представить сравнительную характеристику нашего литературного языка в наиболее целостном виде.

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SYNTACTIC SYSTEM OF EASTERN AND WESTERN ARMENIAN

The comparative analysis of the syntactic system of Eastern Armenian and Western Armenian comes to prove that these two branches present two varieties of one and the same national language, having general systemic features at all the language levels. Meanwhile, they both display certain peculiarities at all the levels and, especially, on the syntactic level, in the formation of simple and composite sentences. Some of these peculiarities result from the fact that these branches have had different dialectal bases. Others arise from the diverse effects Grabar (Old Armenian) and Middle Armenian had on these languages in the course of time.

The analysis of these specific features enables us to give a more exact account of the peculiarities present in the course of development and refinement of these branches and, simultaneously, makes the general comparative picture of our literary language more complete.